

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію

Олени Володимирівни Палатовської

«Російське складне речення в когнітивно-дискурсивному висвітленні

(на матеріалі усної науково-професійної комунікації)»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

зі спеціальності 10.02.02 – російська мова

(Дніпро, 2020)

Обговорювана дисертаційна робота Олени Володимирівни Палатовської «Російське складне речення в когнітивно-дискурсивному висвітленні (на матеріалі усної науково-професійної комунікації)» присвячена актуальному та недостатньо вивченому в лінгвістиці аспектові когнітивно-дискурсивного дослідження російського складного речення. Цінність обраного авторкою дисертації підходу до вивчення цієї синтаксичної одиниці полягає не лише в тому, що він відповідає канонам сучасного антропоцентричного напрямку в лінгвістиці, а ще й тим, що врахування сучасних напрацювань суміжних із лінгвістикою наук дає змогу висунути й обґрунтувати методологічні положення, що відображують реальні процеси сприйняття і породження мови, а не лише теоретично моделюють їх.

О. В. Палатовська сміливо поставила виключно складне та принципово нове для лінгвістичної науки завдання – дослідити й описати співвідношення та взаємодію ментальних та мовних структур з погляду породження і сприйняття складних речень російської мови. Складність поставленого завдання зумовлена невизначеністю в сучасній науці багатьох теоретичних питань у цій галузі, зокрема – недостатньою вивченістю лінгвістикою та суміжними науками низки загальних методологічних проблем, пов'язаних з теорією комунікації. Це й проблема прийнятності теорії кодування і

декодування, що йде від кібернетики, як основи зв'язку між мовними та мисленнєвими одиницями, й пов'язана з нею необхідність відповіді на запитання, чи варто розглядати процес людської комунікації як один з інформаційних, це і проблема статичності й динамічності мовних та мисленнєвих утворень, це й проблема розмежування мовних та мисленнєвих структур, яку когнітивна лінгвістика всупереч твердженням окремих учених не знімає, тощо.

У роботі вдало поєднані теоретичний аспект і психолінгвістичний експеримент, що сприяє, з одного боку, верифікації теоретичних положень, а з іншого – дозволяє теоретично осмислити отримані експериментально результати.

Не викликає сумнівів теоретичне та практичне значення проведеного О. В. Палатовською дослідження, що зазначено в дисертації та в авторефераті, і з цим можна цілком погодитися.

Теоретичним підґрунтям дослідження слугують напрацювання представників суміжних наукових дисциплін – лінгвістів, філософів, психолінгвістів і психологів. Реєстр використаної наукової літератури складає понад 500 позицій. Цінними, на нашу думку, є словник когнітивної термінології, використовуваної у роботі, та додатки, у яких наведений експериментальний матеріал дослідження.

Слід відзначити високу наукову культуру виконаної праці: відсутність стилістичних огріхів, ретельну паспортизацію цитованого та ілюстративного матеріалу, логічність композиції дисертації, продумані переходи від одного розділу до іншого.

Звичайно, коли йдеться про масштабне наукове дослідження, що порушує методологічні питання науки, не може не виникнути певних міркувань, що не збігаються із твердженнями автора дисертації та переважно відбивають різні погляди лінгвістів на природу мовних явищ. Важко не погодитися з відомим висловлюванням: «У нас стільки лінгвістик, скільки лінгвістів». Тому те, про що йтиметься далі, слід сприймати не як

зауваження, що можуть вплинути на загальну високу оцінку роботи, а як роздуми та запитання, що спонукають до дискусії.

Насамперед окремі запитання, що потребують уточнення, виникли під час знайомства з деякими теоретичними положеннями роботи. У першому розділі багато уваги присвячено розгляданню історичного контексту, в якому відбувалося становлення когнітивного підходу до аналізу мовних одиниць у ракурсі проблеми співвідношення мови й думки, зокрема у роботах О. О. Потебні. При цьому О. В. Палатовська не ставить завдання створити власну загальну когнітивну теорію. У цьому разі вважаємо, що доцільнішим було б в експліцитній формі постійно підкреслювати зв'язок положень, що аналізуються, з когнітивно-дискурсивним вивченням складного речення.

Про концепцію О. О. Потебні написано чимало лінгвістичних праць, і в першому розділі дисертації принципово нові аспекти концепції вченого не розглядаються. Більш того, в описі поглядів О. О. Потебні інколи зустрічаємо прямо протилежні твердження, які в дисертації недостатньо прокоментовано. Так, О. В. Палатовська пише: «Отже, на думку О. О. Потебні <...>, ні мислення, ні мова не становлять самостійних модулів, вони тісно взаємопов'язані й узгоджено взаємодіють у складних когнітивних процесах опрацювання, зберігання та передавання інформації» (с. 54-55). Далі читаємо: «О. О. Потебня стверджує, що «думка існує незалежно від мови» (с. 56), що, на погляд авторки дисертації, цілком узгоджується із сучасними уявленнями про паралельне функціонування вербального і невербального мислення. У теорії паралельного функціонування вербального і невербального мислення багато незрозумілого. Не викликає сумніву те, що вербальні образи можуть брати участь у процесі мислення, але, мабуть, не як самостійні мовні утворення, а як одиниці, що асоціюються з «предметними» образами, оперування якими визначає сутність мислення. Тобто вербальне мислення в «чистому вигляді» навряд чи існує.

Незрозуміло, як «передавання інформації», про яке пише авторка (див. вище коментар до цитати О. О. Потебні), узгоджується з таким положенням

О. О. Потєбні: «при розумінні думки́ мовця не передаються, але слухач, розуміючи, створює свою думку. <...> ... тому розуміння в сенсі тотожності думки мовця і слухача є ілюзією, у якій дійсною виявляється тільки певна подібність, аналогічність між ними, що пояснюється схожістю інших сторін людської природи» (с. 55).

Не впевнений у тому, що потребує особливих доказів положення про те, що в протиставленні усного та писемного модусів науково-професійного дискурсу усний спонтанний дискурс є первинним. Мабуть, це є проявом загальної закономірності, згідно з якою писемний модус дискурсу вторинний по відношенню до усного в аспекті породження й смислового сприйняття. Про це, посилаючись на праці А. О. Кибрика, пише сама О. В. Палатовська: «Усне мовлення первинне як на філогенетичному рівні, так і на онтогенетичному» (с.57). До речі, можливий варіант, коли в усному науковому дискурсі (наприклад, у виступі на конференції) відчувається вплив заздалегідь написаної письмової форми доповіді, але це вже за інших комунікативних умов.

Незважаючи на висловлювання авторитетних учених (наприклад, О. А. Земської), я б не поспішав розлучатися з поняттям «мовлення» в триаді «мова – мовлення – мовленнєва діяльність». По-перше, використання метафор, у цьому разі й комп'ютерних, не завжди є корисним в науці про мову, яка й без того занадто заметафоризована. По-друге, заміна терміну «мовлення» терміном «мова онлайн» суттєво не змінює зміст відповідного поняття, а повна аналогія процесів людської комунікації та передачі інформації кібернетичними системами дещо сумнівна.

Важко погодитися з тим, що складне речення розчленовано представляє зв'язки та відношення між ситуаціями навколишньої дійсності. Здається, що більш коректно розглядати цей зв'язок як опосередкований одиницями мислення, що не є механічним відображенням ситуацій дійсності.

Говорячи про становлення антропоцентричного напрямку, доречно було б згадати бібліопсихологію М.О. Рубакіна, зокрема його книгу «Психологія

читача та книги». Серед робіт, присвячених розрізненню мови, мовлення та мовленнєвої діяльності, не названо відому книгу О.О. Леонтєєва «Мова, мовлення, мовленнєва діяльність», перевидану в 2019 році.

У другому розділі йдеться про вивчення складного речення в контексті різних лінгвістичних парадигм. Авторкою представлено онтологічні вектори, ключові підходи до дослідження мовних об'єктів, що відповідають певній науковій парадигмі. У цій частині дослідження розглянуті базові питання теорії складного речення. Важливо, що дослідниця ретельно аналізує кожну теорію, висловлюючи власне ставлення до неї. В розділі чітко визначений когнітивно-дискурсивний статус складного речення, яке, як справедливо вважає авторка, «не зовсім правомірно розглядати крізь призму простого речення, тому що в самому джерелі – у свідомості носіїв мови – складне речення, за нашими спостереженнями, дуже часто є прототипною конструкцією, яка простіше й прозоріше передає необхідну інформацію в процесі усної комунікації» (с. 186-187).

І все ж таки варіативність підходів до аналізу мовного матеріалу не завжди дозволяє авторці зберегти методологічну єдність оцінок теорій, що розглядаються. Так, відокремлюючи текст від дискурсу, О. В. Палатовська посилається на О. С. Кубрякову і пише, що текст має однозначний зміст на відміну від багатозначного змісту дискурсу. Але, якщо прийняти підхід О. О. Потебні, на що було наголошено в першому розділі, зміст з'являється в тексті лише тоді, коли він «занурений у життя», за відомим висловлюванням Н. Д. Арутюнової, тобто перетворився на дискурс. Текст поза процесом комунікації, з огляду на цю теорію, взагалі позбавлений змісту. Розглядати текст поза процесом комунікації як змістовне утворення можливо лише з позиції кодування в ньому певної інформації, тобто в межах іншої парадигми.

Висловлені зауваження зумовлені перш за все складністю поставлених у роботі завдань та багатовекторністю підходів до їхнього вирішення і дотичні лише способу репрезентації деяких положень дисертації, не ставлячи

під сумнів цілісність і повноту концепції дослідження, які повною мірою відображені в дисертації, авторефераті та публікаціях О. В. Палатовської.

У третьому розділі «Складне речення в усній науково-професійній комунікації: породження і сприйняття» схарактеризовано усне складне речення із урахуванням когнітивної позиції адресата (слухача) та адресанта (мовця). Авторкою визначено когнітивні стратегії членування дискурсу на синтаксичні одиниці в режимі онлайн, встановлено дискурсивний статус речення як проміжної одиниці дискурсу та ступінь стійкості синтаксичних зв'язків у складному реченні, з'ясовано основні способи трансформації усного складного речення в писемну форму. О. В. Палатовська глибоко досліджує процеси породження наукового монологу, релевантні для складного речення; описує основні структурно-семантичні моделі складних речень і найчастотніші засоби зв'язку їхніх компонентів.

Ретельний аналіз результатів експериментального дослідження синтаксису мінілекцій, яке проводилося за онлайн- і офлайн-методиками дають підстави для важливого висновку про те, що «усний науково-професійний дискурс посідає проміжне місце між розмовною мовою й кодифікованим типом літературної мови, зазнаючи їхнього одночасного впливу» (с. 294).

Цінність четвертого розділу «Російське складне речення в аспекті теорії прототипів: когнітивні інваріанти та механізми їхньої актуалізації в спонтанній комунікації» зумовлена тим, що авторці вдалося переконливо довести, що в свідомості носіїв мови існують певні зв'язки між ментальною репрезентацією конкретної типової ситуації або комплексу ситуацій і синтаксичними конструкціями, що об'єктивують семантико-синтаксичний інваріант у вербальному висловлюванні. Запроваджене експериментальне дослідження уможливило визначення реєстру прототипних засобів зв'язку, що маркують ті чи ті семантико-синтаксичні відношення між частинами складного речення, а також установити співвідношення між формальною організацією прототипної синтаксичної конструкції та відповідним типом

дискурсу. Оригінальна авторська методика, статистичне опрацювання результатів експерименту та звернення до матеріалів Національного корпусу російської мови забезпечили достовірність висновків у цьому розділі роботи та дали змогу підтвердити гіпотезу, заявлену на початку дослідження, про те, що в усному модусі наукового дискурсу асиметрія щодо виборів засобів зв'язку між частинами складного речення, характерна для нейтрального й наукового мовлення, нейтралізується, тому що мовець витрачає когнітивні зусилля перш за все на зміст висловлювання, інтуїтивно актуалізуючи із активності свідомості прототипні сполучникові одиниці (с. 373).

Отже, мету, поставлену в дисертаційній роботі О. В. Палатовської, досягнуто, сформульовані завдання цілком виконано.

Рецензована дисертація – значний крок уперед у когнітивно-дискурсивному вивченні мовних одиниць, зокрема складних речень російської мови, методологія та методика аналізу яких може бути з успіхом екстрапольована на дослідження інших мовних одиниць. Висновки, яких дійшла авторка, нові, цілком логічні, обґрунтовані аналізом великого за обсягом мовного матеріалу.

Працю належно апробовано на 34 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, її зміст цілком відбитий у 41 публікації. Зміст автореферату цілком відповідає змістові дисертації.

Підсумовуючи, зазначимо, що теоретичні узагальнення, отримані експериментально результати, запропонована методика опрацювання фактичного матеріалу й висновки роботи відзначаються науковою новизною, глибиною і достовірністю та слугуватимуть теоретичним і практичним підґрунтям для нових когнітивно-дискурсивних студій з вивчення як складного речення, так й інших мовних одиниць. Безсумнівне і практичне значення дослідження, що передбачає використання його матеріалів під час викладання синтаксису, загального мовознавства, спецкурсів з когнітивної лінгвістики, психолінгвістики, практичного курсу

російської мови для іноземних громадян; у написанні підручників та практичних граматики тощо.

Отже, зміст дисертації і автореферату свідчить, що робота Олени Володимирівни Палатовської «Російське складне речення в когнітивно-дискурсивному висвітленні (на матеріалі усної науково-професійної комунікації)» є завершеним ґрунтовним дослідженням актуальної проблеми сучасної лінгвістики та цілком відповідає «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами), а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 – російська мова.

Доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри зарубіжної літератури
та слов'янських мов Харківського
національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди

І. І. Степанченко

